

Ősz Sándor Előd (Kolozsvár)

**A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya
a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában**

Alig két hónapja dolgoztam az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, amikor 2008 novemberében Sipos Gábor bevitt a püspöki irodába, kinyitotta az egyik könyvszekrényt és rámutatott egy könyvdobozra: „Ez egy Vizsolyi Biblia, amiről nagyon kevesen tudnak, a levéltárosnak rajta kell tartania a szemét.”

Amikor 2013 őszén Kató Béla püspök rám bízta a dolgozószobájában található könyvtár rendezését, már tudtam, hogy számolni kell ezzel a kötettel is. Közös megegyezéssel a szobájában található történelmi értékű könyvanyagot a Vizsolyi Bibliával együtt a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának adtuk át, ma ott őrzik.

A Biblia értelemszerűleg mostanáig nem szerepelt az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában sem, és a tudományos közvélemény sem ismerte, annak ellenére, hogy számos érdekes adatot őriz.

A Vizsolyi Biblia (RMNy 652, RMK I. 236) Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őrzött példányának (jelzete még nincs) kötése 18. századi egész bőr kötés, hátsó táblája hiányzik, az első tábla is meglehetősen rossz állapotban van. A kötés során körbevágták, így a korábbi margináliák egy része csonkult. Nyolc előzéklapot tartalmaz, hátvédlapja nem maradt fenn. Az újrakötéskor már valószínűleg csonka volt. Jelenleg az első rész címlapja és kezdeti 74 fóliója hiányzik, a 75–686. lapok hiánytalanul megvannak. A második rész sértetlen (címlap + 275 folio). A harmadik, az Újszövetséget tartalmazó rész 236 + 1 fóliójából az első 174 van meg. A kötet elejéről tehát 75, végéről 63 lap (25, illetve 31 ívfűzet) hiányzik.

Eredetileg is nyomdahibás példánnyal van dolgunk, a második rész H²–H⁵ ívéről teljes mértékben, az I³–I⁴ ív egyik oldaláról hiányzott a nyomtatott szöveg és azt kézírással pótolták. A pótlás szolgálai módon követi az eredeti tördelést, csupán a széljegyzetekben figyelhetők meg kisebb eltérések.

Valamikor 1945–1948 között a Vajdahunyaddal szinte összeépült, akkor még magyar többségű falu, Hosdát lelkipásztora, Bartha Endre – megérezve az államosításoknak és a műértékek elkobzásának előszelét – Kolozsvárra szállította és Vásárhelyi János püspök kezébe adta a gyülekezet Vizsolyi Bibliáját. (A történetet a lelkipásztor unokája, Jenei Tamás, az Erdélyi Református Egyházkerület katekétikai előadója mesélte el.) Eddigi tudomásunk szerint ez az egyetlen olyan 1590-ben megjelent magyar Biblia, amelyet évszázadokig valamelyik erdélyi református gyülekezet őrzött, és megérte a 20. századot. Vásárhelyi János saját irodájában tartotta a kincset, és utódai is ott érezték biztonságban.

Vizsolyi Bibliánk 1800-ban már Hosdátan volt. Valószínűleg a gyülekezet akkori lelkipásztora, Kovásznai Gotz József költötte újra, hiszen a kötéstáblák belső oldalain, illetve az előzéklapokon az ő bejegyzései olvashatók. Az első táblára Bod Péter *A Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon*, illetve Gombási István *Harmincnégy prédikációk* című műveinek előljáró beszédeiből származó idézeteket másolt. Az első előzéklap verzójára a következő szöveget írta: *Ezenn Szent Biblia Kristus Mátkájáé Az Hosdáthi Nms Szent Ekklesiájé. Nota bene: Ez a Károli Gáspár fordítása szerint való Szent Biblia, mellyet a Nyomtattatásnak helyéről Visoli Bibliának is neveznek, ezzel élünk mi Protestansok máig is. Ezen Bibliáról ha többet akarsz látni, tekintsd meg B[od] P[éter] B[iblia] Hist[oriája] 143-dik levelét és olvasd a Károli Gáspár fordításáról ad annum 1590. Ezt a jegyzést azért tettem, hogy az olvasó egyszeribe tudhassa, hogy e nem a Váradi Biblia némelyeknek vélekedések ellen. Ki ajándékozta, én úgy hiszem, hogy az, akinek nevét olvashatni az Új Testamentum Sz[ent] Í[rás] kezdetiben. Írta K[ovásznai] G[otz] J[ózsef] mtk. H[osdát] R[eformátus] P[rédikátor] 1800.*

Kovásznai a Biblia elé bekötött hat lapnyi kéziratot a következő címlappal: *Az Ó Testamentomi Szent Írá/sokból a Jesus Kristusra / mutató nevezetesebb / PÉLDÁZOLÁSOK / és / ÁBRÁZOLÁSOK / melyeket /Régi Római nyelvből / Magyarra általtett / KOVÁSZNAI G. JÓSEF / mostan / Hosdátí Ref. Prédikátor. / Nyomtattassék ki, mert készült a végre.* Sajnos a szerzőt nem nevezte meg, így a fordítás alapjául szolgáló munkát sem sikerült azonosítani. Az ívfüzetnyi fordítástöredékben az Ádámról és a Noéről szóló prédikációkat olvashatjuk.

A fordító lelkipásztor személye sem érdektelen. Köblös Zoltán 1912-ben a *Genealógiai Füzetek* hasábjain közölte utrechti bibliája tábláján található önéletrajzi feljegyzéseit: 1773-ban Szárazajtán született Gotz Gábor lelkipásztor fiaként. 1783-tól Székelyudvarhelyen tanult, 1789-ben subscribált Nagyenyeden. 1794-ben ordinálták. Hariban (1794–1799), Hosdátton (1799–1801) és Magyarbényén (1801–1836 mh.) volt lelkipásztor. 1816-tól haláláig az újonnan alakult Nagyszebeni egyházmegye jegyzője volt.¹ Három műve jelent meg nyomtatásban: *XVI elmélceldések* (Kolozsvár, 1808), *Édes anyai búsongás, elhervadott két ékes virágszálaknak, egy pár néhai testvéreknek emlékezetekre* (Kolozsvár 1820) és az 1825-ös székelyudvarhelyi generális zsinaton elmondott prédikációja (*Szentegyházi beszéd, melyet G[eneralis] Sz[ent] Synodus alkalmatosságával a nemes Sz[ékely]Udvarhely városabéli ev. reformátusok templomában 1824. eszt. tartott.* – Nagyszeben 1825).²

A Kovásznait megelőző 170 esztendőből egyetlen bejegyzést sem olvashatunk a Bibliában. Az Újszövetség címlapján található a legrégebbi datált beírás: *Francisci L[it]terati[?] de Hosdát Provisoris Hunyadiens[is] ab Anno 1629. ft. 12.* Kovásznai feltételezésénél mi sem mondhatunk többet: Ferenc deák, Vajdahunyad várának hosdátí származású udvarbírója vásárolta 1629-ben 12 forintért, és valószínűleg ő adományozta szülőfaluja eklézsiájának. A Biblia ára a korabeli könyvpiac áraihoz képest is tetemes. Kálvin kora újkori kiadásait tartalmazó katalógusunk szerkesztése során összegyűjtöttük néhány hasonló méretű, fólió nagyságú, 1000 oldalnál terjedelmesebb könyv árát: eszerint 1640 körül a négy nagypróféta (Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel és Dániel) könyveihez írott kommentárok 1000 fóliónál nagyobb kolligátumát 4 forintért, a 17. század közepén Mózes öt könyvét és Ézsaiás prófeta könyvét magyarázó, 1800 oldalt tartalmazó kiadványt 3 forint 25 dénárért, 1660-ban az Ézsaiás és a tizenkét kisprófeta magyarázatát tartalmazó kolligátumot 2 forintért vásárolták.³ Hermányi Dienes József feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1647-ben a harasztosi (Aranyosszék) eklézsiába hoztak a *Hadi expeditioból visszajöttek egy Chaldi[!] Bibliat, s adták az Ecclesianak, az Ecclesia pedig eladta 12 flr.*⁴ Ezek szerint a bibliák ára jóval magasabb volt az egyéb könyvekénél. Sajnos Ferenc deákról ez idáig semmit sem sikerült kideríteni. Reményeink szerint a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyveinek feldolgozása során előkerülhetnek róla adatok.

Hosdát református gyülekezete a hunyad–zarándi egyházmegye 1668-ban készült gyülekezet-lajstromában tűnik fel először mint Rákosd filiája.⁵ A hagyomány szerint mindkét falut a középkorban telepítették a Székelyföldről. Katonai státusú lakosai a vajdahunyadi vár védelmét látták el. A gyülekezet a 18. század közepén önállósodott.⁶ Jelenleg ismét Rákosd filiája.

A kalandos történetű Bibliában szám szerint 444 értelmezhető széljegyzet található, ezenkívül körülbelül száz marginália az újrakötés során annyira sérült, hogy tartalmát nem tudjuk rekonstruálni. Emellett számos aláhúzás, macskakörmözés és másfajta kiemelés is található benne. A jegyzetek ugyanattól a kéztől származnak, és az íráskép, illetve a kronológiailag datálható bejegyzések alapján a 16–17. század fordulóján keletkeztek. Hozzávetőlegesen kétharmaduk magyar, a többi – két héber és négy görög kivételével – latin nyelvű.

¹ KÖBLÖS Zoltán, *Kovásznai Gotz József családi följegyzései 1773–1836*, Genealógiai Füzetek, 1912, 14–15.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894, 1323.

³ ÓSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 301, 327, 330.

⁴ HERMÁNYI Dienes József *szépprózai munkái*, szerk. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992, 36.

⁵ A hunyad–zarándi egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban van. Protokollumok I/1. p. 3.

⁶ *A hunyad–zarándi református egyházközségek történeti katasztere*, II, szerk., előszó, BUZOGÁNY Dezső, ÓSZ Sándor Előd, Kolozsvár, 2005, 492.

A továbbiakban e glosszákat szeretnénk tematikusan ismertetni. Helytakarékosság céljából csak a legszükségesebb esetekben idézzük a bibliai szöveget, mégpedig a Vizsolyi Bibliából. A lokusokra mindenhol a protestáns gyakorlatban bevett rövidítésekkel hivatkozunk. A könyvebb megkülönböztetésért a Vizsolyi Bibliából vett citátumokat idézőjelbe tettük, a kézzel írott margináliákat pedig kurziváltuk.

1. Datálást segítő széljegyzetek

Négy olyan margináliát találtunk, amelyek – az írásképen túl – segítenek meghatározni a bejegyzések korát. A Jer 48,33a („Es el vétettetic az öröm és az vigaság az te termett mezedről”) mellett a következő bejegyzést olvassuk: *Taliter factum cum Agria a Turcis capta foret. (Így történt, amikor a törökök elfoglalták Egert.)* Eger várát 1596-ban foglalták el a törökök, a várát védő zsoldosokat lemészárolták, a magyar katonaságot fogságra vitték. Szintén a török veszedelemre utal az Ez 33,4 („Valaki hallandgya a Trombita szót, és magára gondot nem visel, és az fegyver el iő, és el veszti ötet: az ő vére az ő feién lészen”) mellé írott glossza is: *[H]át szabad elfutni [...] ellensegh ellen, Teoreok Tatar ellen.*

A századforduló háborús pusztításainak részesei voltak a hajdúk is. A Hós 2,8-ban megfogalmazott ítélet („Miuel hogy te megfosztottál sok nemzetséget, megfosztnac tégedet az népnek maradéki az embereknek ártatlan vérekért, és az föld népén tött kegyetlenségedért, városokon és az ő lakóin tött...”) mellé azt írta: *Contra nostros haydones.*

A legérdekesebb bejegyzést az Ézs 49,14–16 mellett olvassuk: *Erröll az Locu[s]röll p[rae]dicállott az Fejérvári püspök az fejedelem teste felett.*

A fejedelmi temetések elhangzó prédikációkról szinte semmit nem tudunk. Egyedül a Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna felett elhangzott gyászbeszédet adták ki halála után két évvel (*Exequiae principales...*, Gyulafehérvár, 1624, *Exequiarum coeremonialium...*, Gyulafehérvár, 1624 – RMNy 1306, 1307). Az erdélyi fejedelmi temetésekkel kapcsolatos adatokat Jakó Klára szemlélte és összegezte.⁷

Ezek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy melyik erdélyi fejedelem temetéséről lehet szó. 1590-ben megjelent kiadvány széljegyzetéről van szó, tehát a *fejérvári püspök* megnevezés minden kétséget kizáróan a Gyulafehérváron működő református püspökre vonatkozik. Római katolikus püspök 1556-tól másfél évszázadig nem szolgált Erdélyben, az unitárius és lutheránus püspökök egyike sem köthető Gyulafehérvárhoz.

1599-ben Báthori András Náprágyi Demeter, a rövid időre helyreállított katolikus egyházmegye püspöke jelenlétében temették el Gyulafehérváron, sőt ekkor az erdélyi református egyház püspöke, Ungvári János is éppen gyulafehérvári lelkipásztor volt.⁸ A továbbiakban látni fogjuk, hogy a széljegyzetek ismeretlen szerzője intenzíven polemizál a „pápistákkal”, így kevésbé valószínű, hogy a bíboros temetéséről emlékezett volna meg. Őt egyébként is inkább *cárdinálként* emlegették a korabeli források.

Két további esetről tudunk, amikor az erdélyi fejedelem ünnepélyes temetésekor gyulafehérvári (gyülekezeti vagy udvari) lelkipásztor volt a református püspök: 1629–1630-ban Bethlen Gábor halála és temetése idején Keserői Dajka János, I. Rákóczi György végtisztességekor, 1648-ban pedig Geleji Katona István viselte e tisztségeket. Kizárhatjuk a sorból Báthori Gábort és II. Rákóczi Györgyöt, hiszen őket már nem fejedelemként temették. Utóbbi temetéséről viszonylag részletes leírás maradt fenn, így ismerjük a szolgálattevőket, Csulai György püspök nem volt közöttük.⁹

⁷ JAKÓ Klára, *Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SÍPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 233–238.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház, 1977, 177; BOD Péter, *Szmirnai szent Polikárpus*, [Nagyenyed, 1766], 45, 48.

⁹ SVÁBY Frigyes, *II. Rákóczi György temetése*, Történelmi Tár, 1880, 582–584.

Keserői Dajka János Bethlen Gábor vagy Geleji Katona István I. Rákóczi György felett mondott prédikációjának alapigéjéről van tehát szó. Az íráskép alapján inkább a Bethlen Gábor temetésén elhangzott ige hirdetés mellett tennénk le voksunkat. A bibliai szöveg tartalma is ezt erősíti: „Hogy ha ezt mondgya a Sion: el hagyot engemet az WR, és az WR el feletkezett én rólam. Vallyon el feletkeziké az Annya az ő kis gjermekéről, úgy hogj ne könyörüllyen az ő méhé-nec fián? Ha azoc el feletkeznek is, de én nem feletkezem el te rólad. Imé az én kezeimre irtálac tégedet: a te kő falaid szüntelen én előttem forognak.” (Ézs 49,14–16). Erre a vigasztalásra sokkal inkább szükség volt a Bethlen halálával elkezdődő pártoskodás idején, mint az öreg Rákóczi halála utáni békés és régóta előkészített dinasztikus trónutódláskor.

Tóth István György 1997-ben közölte Francisci András pálos szerzetes satirikus beszámolóját Bethlen temetési menetéről. Tóth szerint Francisci nem vett részt személyesen a végtisztes-ségen, hanem katolikus főurak beszámolójából ismerte az eseményeket. A beszámoló 1630. január 13-án, a temetés időpontja (január 25.) előtt született, ezért valószínűleg a holttestnek a gyulafehérvári palotából a szomszédos templomba való ünnepélyes átvitelét örökíti meg. Utolsó mondata számol be az akkor elhangzó prédikációról: *Minister quidaem[!] supremus inter alios Caluinei nomine praedicantium maximus, cum concionem haberet in funere super illo, (cum) propheta Mane Techel, Phaues[!] dixit valde se dolere principatum Transiluanicum papisticum futurum.*¹⁰ A *minister quidaem supremus* valószínűleg Keserői Dajka János püspök volt, aki a Belszár lakomáján feltűnő feliratról és Isten ítéletéről (Dán 6) prédikált. Ez nem zárja ki az Ézs 49,14–16 alapján elmondott prédikációt, ugyanis hét évvel korábban Károlyi Zsuzsanna teste felett Keserői négy prédikációt mondott a temetés különböző momentumain.¹¹

A fent idézettek alapján a Bibliánkban található széljegyzeteket Eger 1596-os elfoglalása és Bethlen Gábor temetése (1630) köré csoportosíthatjuk. A két esemény közé belefér a hajdúk garázdálkodása, illetve a töröktől való folyamatos rettegés.

2. Tájékozódást megkönnyítő jegyzetek

A Bibliában való tájékozódást számos módszerrel kívánta megkönnyíteni tulajdonosa/olvasója: A nyomtatott szöveg egy-egy szavát, szókapcsolatát vagy mondatát 75 esetben szó szerint átirta a lapszélre, 29 esetben pedig latinra fordítva jegyezte be ugyanoda. A legtöbb ilyen jellegű bejegyzést Sámuel első könyvében találjuk, szám szerint öt magyar és tíz latin nyelvűt, a Zsoltárok könyvében tízet (kizárólag magyar), a Bírák könyvében kilencet (hat magyar, három latin), Mózes harmadik könyvében pedig hetet (kizárólag magyar). Meglepő, hogy a teljes Újszövetségben mindössze négy szövegismétlést olvashatunk.

Szintén saját stúdiumát könnyítette meg a négyszáz évvel ezelőtti felhasználó azzal, hogy a bibliai könyvek nevét tartalmazó élőfej fölé beírta a megfelelő fejezetek tartalmi kivonatát. Összesen 49 kéziratos élőfejet találunk. Legkövetkezetesebben Sámuel első (az 1–7, 11, 14, 15, 17, 21, 22, 25, 28 részek), illetve a Királyok második könyvében (1–7, 9–10, 12–14, 19–25 részek) alkalmazta ezt az eljárást. Sámuel második könyvének öt, Ezdrás második könyvének négy, a Királyok első, illetve a Bírák könyvének két-két, Mózes negyedik könyvének és Nehémiás könyvének egy-egy oldalán találunk kéziratos élőfejet.

Egy vagy több bibliai vers kivonatát 129 esetben jegyezte lapszélre az ismeretlen lelkipásztor, 82 esetben magyar, 39 esetben latin nyelven. Legtöbb, szám szerint 15 a Királyok második könyvében (mind magyar), 12–12 Sámuel első (8 magyar, 4 latin), második (11 magyar 1 latin, illetve Jeremiás könyvében (2 magyar, 10 latin), kilenc a Zsoltárokéban (7 magyar, 2 latin) található. Feltűnően magas a tartalmi kivonatok száma néhány protestáns szempontból „apokrif”, a Szentírás magyar nyelvű protestáns kiadásában 1608 óta külön corpusban,¹² később egyáltalán nem szereplő könyvekben. Nyolcat-nyolcat találunk Jézus Sirák fia könyvében (mind latin),

¹⁰ TÓTH István György, *Bethlen Gábor mókás temetési menete*, Történelmi Szemle, 1997, 130.

¹¹ RMNy 1307.

¹² P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 21), 43–46.

illetve a Makkabeusok első könyvében (7 magyar, 1 latin), de összefoglalta Ezsdrás negyedik, Tóbiás, a Makkabeusok második és harmadik könyve egy-egy passzusának a tartalmát is. Az Újszövetségben itt is meglehetősen kevés, mindössze hat bejegyzéssel találkozunk.

3. Kiegészítések, javítások a szövegben

A Biblia intenzív használatát bizonyítja, hogy bejegyzőnk számos esetben kiegészítéseket fűzött a szöveghez vagy javította azt.

A bibliakiadások általános gyakorlatának megfelelően a Vizsolyi Bibliában is szerepelnek az úgynevezett párhuzamos szentírásbeli lokusok, amelyek esetenként magyarázzák az illető részt. A nyomtatott változatban szereplő igehelyek mellé Bibliánk használója további 56 újabb párhuzamos lokust jegyzett a lapszélre.

Ezen túl a szövegben is számos javítást eszközölt: Az 5Móz 28,42 *sáska* szavát kihúzta és melléírta: *az siderario éghi száraság, háború*. A 2Kir 24 tartalomismertetésében kihúzta a Joacim nevet és *Joachimra* javította. Az Eszt 8,10-ben és 8,14-ben az *ösvéreket* kijavította *postalovak*-ra. Magyarozatként mellé írta a 10. vers héber szövegét, fölé írta a fordítást (sajnos az újrakötés során sérült, csak az egyik sora látszik) és hozzáfűzte, hogy a *רַמְבָּה* *arabicus*-t és *רַמְבָּ* *equa*-t (kanca) jelent. A Jób 31,13 hibásan szedett részét (*kic én pöröltene, velem meg vetettem*) korrektúrajelekkel *kic én velem pöröltene, meg vetettem*-re javította. A Zsolt 118,12 („Környül vöttec vala engemet, mint az mellyec el oltattac...”) szedése során becsúszott hibát is javította: *Környül vöttec vala engemet, mint az méhek és éghnek, el oltattac*. Ezékiel könyvének végére pedig bejegyezte az utolsó vers héber szövegét is. (A szöveg tökéletesen egyezik a Biblia Hebraica Stuttgartensiával.)

4. A prédikációra való készülés nyomai

Bibliánk olvasója kétségtelenül lelkipásztor volt. Negyven bibliai passzus mellett olvasható a *pro concione* megjegyzés. Időnként a prédikáció tematikáját is megjegyezte. Adataink azért nagyon becsesek, mert a kora újkori református egyház mindennapjaiból éppen az istentiszteletéről tudunk a legkevesebbet. Ránk maradt néhány jeles igehirdető nyomtatott prédikációs kötete, de az egyházlátogatási, parciális zsinati vagy éppen gyülekezeti iratok jellegüknél fogva nem szenteltek különösebb figyelmet az istentiszteleti alkalmaknak. A prédikációról szóló egyetlen forrástípust a bibliák, prédikációs kötetek, kommentárok margináliái jelentik. Éppen ezért tételesen feljegyezzük őket:

Pro concione vagy a *concio* feliratot találunk az alábbi textusok mellett: 2Kir 13,2; 2Kron 30,6b; Zsolt 12; Zsolt 80; Zsolt 94; Sirák 10,4–5; Ézs 22,12–13; Ézs 31,4; Ézs 63,15–16; Ez 16,3–13; Ez 22,1–17; Ez 33,14–16; Ez 45; Dán 4,14; Hós 3,1–5; Hós 7; Hós 8,7–8; Jóel 1,14; Ám 3,10–11; Ám 8,4; Ám 8,10; Ám 9,8; Mik 2,8–10; Mik 4,11; Zak 10; Mal 3,5; Mt 16–17.

További textusoknál a prédikáció témáját is megjelölte: *Pro concione funebri* megjegyzést olvasunk a 2Kir 17,17, a Jób 27,13–18 és a Jn 12, 23–25 mellett, *Pro concione de bello*-t a 2Kir 19,21 és a Joel 2,21 mellett. Szintén hadi eseményeket kísérő textusoknak szánta a Neh 4,14b-t (*szép hadi intés*) és a Mik 4,11-et (*Táborban való concio*). A Nehémiás önzetlenségéről szóló versek (Neh 5,14–15) mellé ezt írta: *Uroc ellen való praedicatio*, a Jób 31,13 után pedig ezt: *Nemessec Uroc ellen ki[k] szolgálóckal [...]beyeckel nem [a]karnac peorleni*. Három olyan prédikációnak a textusát is megjelölte, amelyekben hallgatóinak erkölcsi életét bírálta: A Zsolt 37,6 mellett ezt olvassuk: *concio dehortatoria*, Ez 33,14–15 mellett ezt: *Pro concione de modernorum hominum et morum perversitate*, Sof 3,1–7 mellett pedig ezt: *Concio contra indiscipulatos*. Különleges alkalomra szánt prédikáció textusát is megjelölte. A Bír 6,23 mellé ezt írta: *Concio ubi refor[ma]tur templum papis[ta]rum ad vers. 3[...]* Valószínűleg olyan alkalomra gondolhatott, amikor a reformátusok átvették a római katolikus templomot (esetleg eltávolították belőle az oltárokat vagy a képeket), és ezt istentisztelettel ünnepelték meg. A bejegyzés azért érdekes, mert ilyen szertartásról nincs tudomásunk.

A prédikációra vonatkozó 40 bejegyzés cáfolja azt a nézetet, miszerint a kor lelkipásztorai nem használták igehirdetői szolgálatuk során a magyar bibliafordításokat, hanem maguk fordították azt a latin, esetleg héber vagy görög bibliákból. Misztótfalusi Kis Miklós így emlékezik vissza erre a gyakorlatra az *Apologia Bibliorum*-ban: *Miközöttünk a tanult emberek, akár ha a tanárokat, akár magukat a lelkészeket tekintjük, [...] a legtöbben vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán követik pontosan a magyar fordítást. Sokan azért, mert nincsen magyar bibliájuk, vagy pedig azért, mert nem tetszik nekik az a fordítás, az eredeti héber vagy görög nyelvű Bibliát, vagy ennek latin és más fordításait használják. Ezekből olvassák fel a szöveget a templomi szószékből, és ki-ki a saját tetszése szerint szabadon fordítja le azt magyarra.* (Jakó Zsigmond fordítása.)¹³

5. A Szentírás applikációja különböző élethelyzetekre

A névtelen glossarius jó lelkipásztorként gyakran alkalmazta az olvasottakat saját korára. Ezek a bejegyzések talán a legérdekesebbek. Sajnos sokuk a csonkulás miatt nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető. A továbbiakban tematikusan csoportosítva ismertetjük ezeket.

A korabeli egyházi személyek életmódját és életkörülményeit érintők: A Józs 23,7b („az ő [pogányok] isteneknek nevére meg ne emlékezzetek, arra ne esküdjötek”) mellett ezt olvassuk: *Nem jó hát igei tenni az deákoknak.* Josafát király egyik kortárs prófétáról, Mikeásról, Jimla fiáról mondta: „De én gyűlölöm azt, mert soha nem övendől én nékem iót csak gonoszt” (1Kir 22,8). Glossariusunknak saját korának igehallgatói jutottak eszébe róla: *Ez mostani halgatóink is gyűleolnec minket, mert iót nem jeovendeolhetünk mi[nd?] gonoszoc és meg térhetlenec lévén.* A Zak 11,17 („Iay az haszontalan páztornac, melly el hadgya az nyaiat”) mellett ezt jegyezte meg: *Az Isten azokat az [prae]dicatorokat fenyegeti, az kik nyáiokat elhadgyák.* Az Ezsd 4,24b („kic az Istenec házában szolgálnac, adót, fizetést, sem eztendei iövedelmet egy tiztartó se vessen”) alapján igazolta az egyházi szolgák adómentességét: *Nem szabad az egyházi renden fizetést vennj.* Az 1Kor 9,13 („az kik az szent dólgookban munkáloznak, a mellé rendeltetett iövedelemből élnek”) kapcsán a lelkészi fizetésekről is írt: *az az minémő [á]ldozatot tesznek az oltára[!], részek vagyon abban [az] egyházi szolgáknak, és kik az oltárnál szolgálnak, részesülnek az oltáréban. It az oltár az áldozatért [...]vétetik.*

Korának nagy veszedelmei sem maradtak ki a széljegyzetekből. A háborúkra és a pusztításokra úgy tekintett, mint Isten büntetésére. Az 1Kir 17,20 („El idegenüle azért az WR az egész Izraelnek maguától, és meg sanyargatá őket, és koborlóc kezébe adá őket mígnem mind el vetné őket szemei elől.”) mellé ezt írta: *Kobolók[!] kezé[b]en Adá, [m]int mink[e]jt Isten.* Az Ézs 36,10-ben a Jeruzsálem alá vonuló asszír hadvezér, Rabsaké ezt mondta: „De mostan auagy az Isten hire nélkül jöttemé és ez tartománra hogy azt el pusztítsam? Az WR mondotta nékem, eregy ez tartománra, és pusztits el azt.” Névtelen lelkipásztorunk a következőt fűzte hozzá: *Mégh az pogán Rabsaces[!] is eszébe veotte hofi Istentül vagyon az hadboczátság.* Az apokrif 1Makk 3,29 Antiochus Epifánész törvénysértéséről szóló passzusa („Továbbá mikor látná hogy az ő kencze[!] el fogyna, és hogy az országnac iövedelme igen keués volna, az vissza vonyásnac és veszedelemnecc miatta, kinecc ő vala szerzőie az országban, azokáért mert az régi időben szerzett igaz törvényeket meg vetette volna.”) mellé beírta: *Notandum pro n[ost]ro tempo[re].*

A hitviták, felekezeti polémiák hangulatától sem mentesek a széljegyzetek. Elsősorban a római egyház tanításával és szervezetével „hadakozott”. Valószínűleg a szentek közbenjárását vitatta több olyan bejegyzésben, amely arról szól, hogy a halott ember nincs többé kapcsolatban a földi világgal. A 2Kir 22,29-ben Isten megígéri Jósias királynak, hogy nem látja meg Jeruzsálem pusztulását: *Lelkipásztorunk hosszan elemezte a szakaszt: Azért ha Josiasnac halála után nem láttyác szemej Jerusálem veszedelmit, Sidóságnac el pusztulását, hogy láttyác az hallotac szükségeinket. Mert az meg holt Josiasról mondgya az Isten, hogy nem láttya, nem tudgya az nagy veszedelmet etc. Ha szemtelen[ek] nem volnánac az papistác, cziak innen is meg tanul-*

¹³ Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége, szerk. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974, 106.

hatác vol[na], hogy az holtac nem láttyác ez világi dolgok[at] etc. Illés próféta Jórám királyhoz írott leveléről (2Krán 21,12) pedig így vélekedik: *Kit életében irt vala és nem elragatatása után. Hazudnac [...] az pápistác, kic [...] akariák el[...] az megholt sz[en]teknec segítség[ül] való hívás[...].* A Jób 14,21 azt írja a halottról: „Ha meg boldogúlnak is az ő fiai, nem tudgya: ha meg szegényölnék azt sem veszi eszébe.” A lapszálon ezt olvassuk: *Contra papistas.*

A katolikusokkal vitatkozik több ekléziológiai kérdésben is: Az Ez 34-et így foglalta össze: *Contra pontificios pastores.* A Hós 2,1 kapcsán (ahol Isten a próféta hűtlen feleségéhez hasonlítja az elpártolt Izráelt: „nem én feleségem ő, én sem vagyok férje ő néki”) megjegyezte: *Hát az Papisták Eccl[esia]ia nem felesége az Istennek etc.* A Jn 7,48 („Nem de az fő emberec közzül vagy az Phariseusoc közzül hitté ő benne valaki?”) melletti széljegyzetben ezt olvassuk: *Tarcz megh ezt az papisták ellen: az kik azt mondgyák hogy az pápa, cardinalok, királyok etc. nem az mi hiteonket vallyák, ha nem papista hitet.* A Barjézus nevű hamis próféta jellemzéséről (ApCsel 13,10: „álnoksággal és gonosz tselekedettel tellyes, [...] minden igasságnac ellensége”) is ellenfelei jutottak eszébe: *Bizony illyenek az papisták.* A Róm 6,23a („Mert az bűnnec solgya az halál, az Istenec pedig aiándoka az öröc élet.”) mellé a reformáció egyik alapvető tanítását írta be: *Eoreok élet Isten aiándéka, hát nem az jó czelekedetért adatik[!].*

A szentháromságtagadók tanításai sem kerültek el figyelmét. Krisztus istenségéről a Jn 10,30 („Én és az atya, egy vagyunc.”) kapcsán így ír: *Eo maga bizonyítva Istenségit.*

A teológiai tartalmú bejegyzések közül kiemelkednek azok, amelyek valamely ószövetségi személyben vagy eseményben Krisztus előképét látták vagy éppen az ő hiányát konstatálták. Az 1Sám 2,25b („de ha valaki az WR ellen vét, vallyon ki lészen közbe iáró?”) mellé ez írta: *Úgy tetzene, hogy az o testamentombelieknek nem volt Isten eleot keozbenjárójok.* Az 1Sám 23,15-ben Dávid király vizet kért a katonáitól: „kitsoda hozhatna nékem italt a Betlehemi forrásról”. Ezt is krisztológiailag értelmezte: *Ez uiz péd[á]zta az m[es]siast.* A jeruzsálemi templom belül széles, kívül szoros ablakiról (1Kir 6,4) pedig ezt írta: *Kétségh nél[k]wl példázta az eoreok életet, mert beleol szeles, sok hazakbóláll, [kív]ül szoros keskeny [...]hely abban nincsen.* Az Ézs 33,15–16 (a Messiás országáról szóló jövendölés) mellé ezt írta: *[...] akkor mikor Ch[ris]tus az eo országát kezdi. Ch[rist]us országának [bé]kességes állapotya.* A Dán 3,92-ben (ma Dán 3,25) szereplő, a tüzes kemencébe vetett három zsidó ifjú mellett álló negyedik személyről (akinek „ábrázattya hasonló az Istenec fiához”) megállapította, hogy *Ch[rist]us volt az.* A Zak 6–12 részeit is úgy értelmezte, mint az *Ch[ristus]ról való jeovendeo mondást.* Az Ez 36,25a-t („És hintec ti reátoc tiszta vizet, és meg tisztultoc”) pedig egyenesen a keresztség előképeként értelmezte: *[...] hic locus reffert[!] ad baptismum.*

Érdekes módon az úgynevezett apokrif könyvekben is találunk teológiai vonatkozású bejegyzéseket: A 4Esdr 8,41 („Mert miképpen a szántó ember noha a földbe soc magot vét, és soc fákat plántál, de az idő iártába nem mindenec tartatnac meg az mellyec el vettettec, sem minden el plántáltattac gyökerezne meg: azonképpen ez világban is a kic löttene, nem mindnyáian tartatnac meg.”) mellé ezt írta: *Praedestinatio illustratur.*

A Szentírás szövegéhez kortörténeti információkat is fűzött: Az 1Sám 28,23-ban arról olvasunk, hogy Saul felült enni az ágyra. A textust így magyarázza: *Az réghiek az ágyon eottek.* A Keresztelő János táplálékául szolgáló sáskákról (Mt 3,4) így vélekedett: *Az sáskán némelyek értenek fwuet mely termet Jordán visze mellyett.* A Mt 17,24-ben szereplő pénznemeket is megmagyarázta: *drachma tíz pénzt teszen, stater 40 pénzt teszen.*

A prédikációra kiválasztott textusok ismertetése során láttuk, hogy kritikusan viszonyult kora elitjéhez. Ez a kritikus, sokszor parainetikus hang más széljegyzetekben is megjelenik: A Péld 29,12 („Azmelly wralkodó az hamisságnac beszédire halgat, annac minden szolgálai latroc.”) mellé odaírta: *Contra modernos dominos etc.* Az Ézs 32-t így foglalta össze: *Boni magistratus descriptio.* A Hós 3,10-ről („Fel bontottác az Iudánac feiedelmi az Isten törvényé- nec határát, de kiontom reáioc mint az vizezönt, ez én nagy búsulásomat.”) ezt írta: *Feiedelmek ellen.*

A mostanáig lappangó Vizsolyi Biblia értékét növeli, hogy feltehetően három évszázadnál hosszabb ideig ugyanabban az eklézsiában őrizték. Nemzedékek adták kézről kézre, és némelyik használójának keze nyomát is őrzi. A 16–17. század fordulóján élt ismeretlen prédikátor széljegyzetei is figyelemre méltók. A névtelenségben rekedt glossarius tulajdonosbejegyzését valószínűleg az időközben elkallódott címlap őrizte, így csupán szellemi profiljának körvonalazására vállalkozhatunk: héberül, görögül és latinul egyaránt tudó, alighanem külföldi akadémián tanult lelkipásztorról van szó. Leggyakrabban az elitek erkölcstelenségét ostorozta, illetve a „pápis-tákkal” perlekedett. Valószínűleg harcolnia kellett adómentességéért, illetve fizetését is nehezen gyűjtötte be. A temetési, a háborúról szóló, illetve a táborban elhangzott prédikációk arra utalnak, hogy korának fegyveres konfliktusait a saját bőrén érezte, és kereste rájuk a teológiai magyarázatot. Széljegyzetei értékes kordokumentumok.